

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

І. В. ДМИТРИЧЕНКО

**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**

Рекомендовано Методичною радою НУК

Миколаїв 2009

УДК 341 (038)

ББК 67.91

Д 53

Рекомендовано Методичною радою НУК

Рецензент – В.О. Сич, канд. юрид. наук, доц. каф. теорії та історії держави і права Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Дмитриченко І.В.

Д 53 Термінологічний словник міжнародного права. – Миколаїв: НУК, 2009. – 48 с.

Висвітлено основні поняття міжнародного права, які найчастіше зустрічаються в міжнародно-правових актах, науковій та навчальній літературі.

Призначено для студентів юридичних спеціальностей для опанування курсу "Міжнародне право", а також юристів-міжнародників, викладачів міжнародно-правових дисциплін та всіх, хто цікавиться сучасним міжнародним правом.

УДК 341 (038)

ББК 67.91

© Дмитриченко І.В., 2009

© Видавництво НУК, 2009

А

Автаркія (від грец. *autarkela* – самовдоволення) – політика господарського відособлення країни, створення замкнутої, самозабезпечуваної економіки. Є результатом самоізоляції держави чи групи держав від зовнішнього світу. Проявляється у вигляді політики економічного сепаратизму, національно-етнічного егоїзму, намаганні панівної еліти певної держави зберегти в незмінному вигляді політичний режим з орієнтацією на закрите суспільство тощо. Політика А. гальмує розвиток виробництва та є перешкодою на шляху міжнародної інтеграції.

Агреман (фр. *agrement* – згода) – згода держави прийняти конкретну особу як главу дипломатичного представництва іншої держави. Надання А. передбачено Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. та міжнародним звичаєвим правом. Запит на А. здійснюється через відомство закордонних справ. Відмова в наданні А. не потребує мотивування.

Агресія – протиправне застосування сили однією державою проти іншої. Формулювання поняття А. міститься в ст. 1 резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р.: "А. вважається застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним з Статутом ООН". Факт скоєння А. за Статутом ООН встановлює Рада Безпеки ООН. А. є міжнародним злочином і тягне за собою міжнародно-правову відповідальність держави та міжнародну кримінальну відповідальність винних індивідів.

Ад референдум (латин. *ad referendum* – для подальшого розгляду) – умовне підписання міжнародного договору або згода з текстом

документа до підтвердження його від імені компетентного органу держави або відповідної міжнародної організації. За Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. (ст. 10) А. р. є однією з форм встановлення автентичності самого тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст.

Ад хок (латин. *ad hoc* – для певного випадку, конкретної цілі) – принцип юридичної практики в міжнародному праві, згідно з яким для виконання спеціальних завдань утворюються тимчасові органи. Зокрема, для вирішення конкретного міждержавного спору сторони можуть створити арбітражний орган, який після винесення рішення припиняє своє існування. Так, 10 липня 1975 р. Велика Британія та Франція уклали арбітражну угоду, за якою було створено міжнародний арбітраж *ad hoc* у складі п'яти членів для вирішення питання про проходження кордону континентального шельфу в протоці Ла-Манш.

Ад'юдикація (латин. *adjudicatio* – присудження) – набуття державою певної території на підставі рішення міжнародних судових чи арбітражних органів у випадку вирішення територіального спору. Міжнародний суд чи арбітраж, враховуючи, передусім, відповідні правові підстави, підтверджує право конкретної сторони на спірну територію.

Акламація (латин. *acclamatio* – вигук) – метод прийняття або відхилення рішень без проведення голосування, що застосовується у міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях. Схвалення чи відмова у прийнятті документа виражається реакцією учасників зборів – оплесками, репліками тощо. Зазвичай А. використовується при схваленні рішень з процедурних питань.

Акредитування (латин. *accredere* – довіряти) – процес призначення і вступ на посаду глави дипломатичного представництва. Важливими етапами А. є запит акредитуючою державою агреману і вручення вірчих грамот. З моменту вручення вірчих грамот главі іноземної держави або її *міністру закордонних справ* глава дипломатичного представництва приступає до офіційного виконання своїх обов'язків.

Акреція (латин. *accretio* – збільшення) – природне збільшення території держави через утворення нових ділянок суходолу. А. зокрема відбувається у разі появи у гирлі ріки дельти, яка вважається збільшенням сухопутної території тієї держави, якій належить ріка. До А. також відносять утворення нових островів у межах територіального моря прибережної держави.

Акт дипломатичний – дія або заява органів зовнішніх зносин держави, що тягне за собою політичні або міжнародно-правові наслідки. А. д.

може відбуватися у різних формах: встановлення дипломатичних відносин, заява з викладенням позиції, вручення вірчих грамот тощо. Відповідні дії та заяви органів зовнішніх зносин фіксуються у письмових дипломатичних документах (нота, меморандум, пам'ятна записка тощо).

Альянс (фр. *alliance* – союз, об'єднання) – союз між державами для досягнення спільних цілей у певний час. За сучасних умов міждержавні А. створюються переважно з метою досягнення необхідного балансу сил і забезпечення національної безпеки зацікавлених держав.

Ангарія (грец. *angarela*) – захоплення воюючою державою в її портах торгових суден нейтральних країн, а також інших нейтральних транспортних засобів, включаючи рухомий состав залізниць, для використання у військових цілях. А. допускається лише у випадку крайньої необхідності та передбачає наступне відшкодування. Ці обмеження А. встановлені Гаазькими конвенціями 1907 р.

Анексія (латин. *annexio* – приєднання) – протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території іншої держави. А. є грубим порушенням основоположних принципів сучасного міжнародного права і належить до одного з видів агресії, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Точка зору, що будь-яка А., що ґрунтується на неправомочному застосуванні сили є незаконною і не повинна визнаватися, дістала підтримку, зокрема, у рішеннях Ради Безпеки ООН у зв'язку з анексією Кувейту Іраком. У її резолюції 662/1990 від 9 серпня 1990 р. було одностайно проголошено цю А. недійсною і закликало держави не визнавати її.

Анклав (латин. *inclavo* – замикаю) – частина території однієї держави, яка повністю оточена сухопутною територією іншої держави або декількох інших держав. Незалежно від розташування територія А. складає невід'ємну частину території держави, до якої він належить. Питання доступу на територію А. вирішуються зацікавленими державами договірним шляхом.

Анулювання міжнародного договору – засіб припинення дії міжнародного договору шляхом односторонньої відмови держави від договору. А. м. д. є суверенним одностороннім актом держави, що допускається міжнародним правом у виключних випадках. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. встановлює підстави для А. м. д.: 1) суттєве порушення двостороннього договору одним з його учасників, багатостороннього договору одним з його учасників, що дає право іншим учасникам за одностайною згодою припинити дію договору взагалі або між ними та порушником; 2) неможливість виконання договору внаслідок

док безповоротного зникнення або знищення об'єкта домовленостей; 3) докорінна зміна обставин, які були на час укладання договору (на згадану підставу не можна посилається, якщо договір визначає кордони або якщо докорінна зміна є результатом порушення зобов'язань за угодою чи за міжнародним правом того, хто посилається на неї).

Аншлюс – форма анексії, політика загарбання іншої держави. А. було здійснено, зокрема, фашистським режимом Німеччини стосовно Австрії. Фактично А. відбувся 11–12 березня 1938 р., коли гітлерівці за підтримки австрійських нацистів окупували Австрію. Так званий закон "Про возз'єднання Австрії з Німецькою імперією" було опубліковано 13 березня 1938 р. Незалежність Австрії відновлена у 1945 р. внаслідок розгрому нацистської Німеччини.

Апартеїд – політика і практика расової сегрегації та дискримінації щодо окремих народів і етнічних груп. Згідно з Міжнародною конвенцією про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р. А. кваліфікується як злочин проти людства. Основними проявами політики А. є позбавлення члена або членів певної расової групи чи груп права на життя і свободу; вбивство членів расової групи чи груп; застосування до них тортур; безпідставний арешт тощо.

Апатрид – особа без громадянства, тобто особа, яка не має громадянства жодної держави. Стан безгромадянства є правовою аномалією, тому держави намагаються зменшити число А. Правовий статус А. визначається національним законодавством країни, на території якої вони проживають з урахуванням відповідних міжнародних договорів. Зокрема, Конвенцією про скорочення безгромадянства 1961 р. передбачено створення міжнародного органу, до якого можуть звертатися особи без громадянства зі скаргами щодо невиконання учасниками її положень. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН функції цього органу покладені на Верховного комісара ООН з прав біженців. Конвенція про статус апатридів 1954 р. надає деякі пільги особам без громадянства на території учасників, захищає їх особистий статус, майнові права.

Апостіль (фр. *apostille* – позначка на полях, примітка, рекомендаційна приписка) – спеціальний штамп, який ставиться на офіційних документах, що надходять від держав-учасниць Гаазької конвенції 1961 р. А. звільняє ці документи від необхідності дипломатичної чи консульської легалізації. Він засвідчує справжність підпису особи під документом і справжність печатки або штампа, якими скріплено документ. Офіційними документами за Конвенцією, зокрема, є документи, які надходять

з нотаріату, адміністративних та судових органів; свідоцтва про реєстрацію актів громадянського стану тощо. А. повинен відповідати зразку, що додається до Гаазької конвенції 1961 р., і може бути складений офіційною мовою органу, який його видає.

Арбітраж міжнародний – один із засобів мирного вирішення міжнародних спорів через обрання за загальною згодою сторонами у спорі третьої сторони, яка виносить рішення, що є обов'язковим. Порядок створення А. м. та його компетенція визначаються сторонами спору. Сторонами А. м. є головні суб'єкти міжнародного права: держави та міжнародні урядові організації. Арбітражна процедура може бути передбачена для застосування як спосіб вирішення спорів факультативно або обов'язково.

Аташе (фр. *attache* – прикріплений) – одна з молодших дипломатичних посад у більшості держав, що йде в ієрархії за посадою третього секретаря, а також і молодший з дипломатичних рангів. На посаду А., як правило, призначають дипломатичних агентів, які розпочинають свою дипломатичну кар'єру. Слід відрізнити від А. посади військових аташе, які представляють міністерство оборони при військовому відомстві держави перебування, або спеціальних аташе (зокрема прес-аташе), що призначаються на дипломатичні посади у дипломатичному представництві для вивчення у країні перебування економічних, культурних, наукових та інших питань.

Аудієнція дипломатична – прийом главою держави чи уряду або міністром закордонних справ країни перебування іноземного дипломатичного представника на його прохання з метою передачі усного чи письмового повідомлення, у зв'язку з врученням вірчих і відкличних грамот тощо. Залежно від обставин А. д. проводиться в урочистій або, навпаки, в конфіденційній обстановці, без суто протокольних формальностей.

Б

Безпека міжнародна – стан міжнародних відносин, який виключає порушення миру та реальну загрозу розвитку людства. Сучасна система Б. м. ґрунтується на таких принципах: загального характеру й однакового рівня безпеки для всіх країн незалежно від їхньої ролі на світовій арені; міжнародного співробітництва у розв'язанні проблем безпеки та колективності дій щодо усунення чи припинення агресії; системного підходу до підтримання безпеки; недостатності лише військово-силових за-

собів підтримання миру тощо. Групування країн на замкнені військово-політичні блоки та коаліції, визначення сфер впливу, балансування на грані війни і миру, досягнення рівноваги озброєнь вважаються сьогодні залишками старої системи безпеки.

Берегове право – середньовічний звичай, в основі якого було право власників узбережжя на привласнення всього того, що викидалося на берег під час корабельної аварії (саме судно, його залишки, вантаж тощо). Сьогодні Б. п. лише частково модифіковано у винагороду рятувальникам суден, що зазнали аварії.

Біпатрид – особа, яка має громадянство двох або більше держав. Правовий статус Б. походить від колізій законів про громадянство різних держав. За загальним правилом держави, громадяни яких мають також громадянство інших держав, правомочно розглядають таких осіб виключно як своїх громадян. Подвійне громадянство може викликати деякі труднощі щодо надання Б. дипломатичного захисту, негативні наслідки у разі проходження обов'язкової військової служби лише в одній державі свого громадянства тощо. Держави вирішують проблему Б. на основі укладання двосторонніх і багатосторонніх угод (до них належить Європейська конвенція про скорочення випадків множинного громадянства 1963 р.).

Блокада – особлива форма ведення військових дій, що полягає в ізоляції об'єкта, який блокується шляхом припинення його зовнішніх зв'язків. Б. може бути сухопутною, морською та повітряною. Найбільш часто застосовується морська Б., об'єктами якої можуть бути як окремі порти та частини узбережжя, так і все узбережжя противника. За сучасним міжнародним правом встановлення блокади є правомірним у випадках прямо передбачених Статутом ООН (здійснення права на самооборону (ст. 51)) та за рішенням Ради Безпеки ООН. Під Б. також розуміють систему різноманітних методів економічної та політичної ізоляції.

Бойкот (англ. *boycott*) – у міжнародних відносинах спосіб політичної та економічної боротьби, що полягає у повному або частковому припиненні відносин однієї держави (групи держав) з іншою державою (групою держав). Видами Б., наприклад, є встановлення ембарго на експорт та імпорт товарів, введення дискримінаційних мит і тарифів тощо. У Статуті ООН передбачено можливість здійснення Б. як одного з примусових заходів для підтримки миру, які не пов'язані із силовим втручанням.

Бо́на фі́дес (латин. *bona fides* – добра віра, довіра) – принцип, що застосовується у сучасному міжнародному праві при тлумаченні й виконанні міжнародних обов'язків у межах, визначених правом. Він означає сумлінність у ставленні до взятих зобов'язань. Принцип сумлінності дістав закріплення у п. 2 ст. 2 Статуту ООН та в ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., в якій визначено: "Чинні договори є обов'язковими для сторін і мають виконуватися ними сумлінно".

В

Ввічливість міжнародна – акти добросусідства, гостинності, дружелюбності, взаємної поваги, підкресленої пошани, скасування формальностей, надання пільг, привілеїв та послуг іноземним державам та їх громадянам на підставі доброї волі держави, а не в силу вимог норм міжнародного права. Акти В. м. не обов'язково тягнуть за собою аналогічні дії та не супроводжуються вимогами взаємності. Припинення тих чи інших актів В. м. не розглядається недружньою дією та не може бути приводом для реторсії чи репресалії.

Вербальна нота (латин. *verbalis* – словесний; *nota* – письмовий знак, позначка, зауваження) – найбільш поширена форма дипломатичного листування з різноманітних поточних питань міжнародного характеру. При її складанні керуються традиціями та існуючою практикою. Як правило, текст В. н. складається від імені дипломатичного представництва чи міністерства закордонних справ. Текст ноти починається і закінчується протокольними формами ввічливості (так званими компліментами). В. н. друкується на спеціальному нотному бланку, має номер і дату відправлення, а також засвідчується мастиковою печаткою посольства або міністерства закордонних справ. Цей документ не підписується, проте зустрічаються випадки візування його тексту. В. н. використовується також для обміну інформацією між ООН та урядами або постійними представництвами.

Віза – спеціальний дозвіл відповідних органів іноземної держави на в'їзд, виїзд, проживання або проїзд через територію даної держави, що позначається в закордонному паспорті (загальногромадському, дипломатичному, службовому) або в документі, що його замінює. Візи видаються на обумовлений термін. Віза призначена для того, щоб надати можливість державі контролювати і регулювати перебування іноземців на своїй території. Поширена практика відміни візи на підставі спеціаль-

ної угоди між заінтересованими країнами (безвізовий режим). Особливим видом візи є дипломатична, що надається безкоштовно особам, які користуються міжнародним захистом: главам держав і урядів, міністрам, депутатам парламентів, дипломатичним агентам та іншим особам, що мають дипломатичний статус.

Військовий корабель – судно, що належить до збройних сил будь-якої держави і має зовнішні ознаки, які відрізняють такі судна її національності. Для того щоб судно мало правовий статус В. к. необхідно, щоб воно знаходилося під командою офіцера, який перебуває на службі уряду держави прапора В. к. і включений до відповідного списку військово-службовців чи еквівалентний документ, а екіпаж судна має бути підпорядкований військовій дисципліні (ст. 29 Конвенції ООН з морського права 1982 р.). Характер завдань і озброєння та інші специфічні особливості В. к. (бойовий корабель, кораблі спеціального призначення, морські й рейдові судна забезпечення тощо) не впливають на його правовий статус. Правове положення В. к. визначається тим, що він має імунітет (сукупність прав і привілеїв, що надаються В. к. незалежно від місця його знаходження) від влади будь-якої іноземної держави. Згідно з міжнародними звичаями імунітет В. к. поширюється на спущені на воду шлюпки і катери, на підняті у повітря з В. к. літальні апарати. У відкритому морі В. к. мають право здійснювати акти влади над іноземними невійськовими суднами, що не мають імунітету, в суворо визначених Конвенцією ООН з морського права 1982 р. випадках, які є винятком з принципу виключної юрисдикції держави прапора щодо суден своєї національності (право на огляд; право переслідування по гарячому сліду; здійснення боротьби з піратством; запобігання перевезення рабів на судах; припинення незаконної торгівлі наркотиками чи психотропними речовинами та несанкціонованого мовлення з відкритого моря).

Військово-повітряне судно – повітряне судно, що належить збройним силам будь-якої держави і має розпізнавальні знаки цієї держави, що відрізняють його від аналогічних повітряних апаратів інших країн. В. п. с. очолюється офіцером, який знаходиться на урядовій службі, ім'я якого включено до списку офіцерів збройних сил, і має екіпаж, підпорядкований регулярній військовій дисципліні. Правове положення В. п. с. визначається його імунітетом від влади будь-якої іноземної держави. На В. п. с. поширюються закони і правила тільки тієї держави, національну належність якої воно має незалежно від місця його знаходження. В. п. с. не можуть здійснювати проліт над територією іншої держави і робити на ній посад-

ку без дозволу, який надається на підставі спеціальної домовленості. Відповідно до положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. В. п. с. користуються свободою польотів над відкритим морем та над виключною економічною зоною будь-якої прибережної держави. Під час перебування над цими морськими просторами Світового океану В. п. с. підпорядковуються лише юрисдикції держави, на службі якої вони знаходяться, і мають дотримуватися правил повітряної безпеки польотів та норм щодо запобігання забруднення навколишнього середовища. В. п. с. у відкритому морі мають такі ж права, як і військові кораблі, щодо огляду, переслідування і затримання іноземних морських суден, що не мають імунітету у випадках, визначених Конвенцією ООН з морського права 1982 р.

Вірча грамота – документ, який надається послу (посланнику) для акредитування в іноземній державі. В. г. підписується главою держави, що акредитується, вручається главі держави перебування в урочистій обстановці. Дата вручення В. г. або дата прибуття визначає протокольне старшинство дипломатичних представників одного класу.

Вільне місто – своєрідне державне утворення, що складається з одного незалежного міста, статус якого визначається угодою заінтересованих держав. Основними рисами статусу В. м. є його незалежність, нейтралітет та демілітаризація. В. м. з'являлися, як правило, після закінчення війн у результаті виникнення розбіжностей між державами з приводу того, до якої країни має бути приєднане конкретне місто. Так, статус Кракова було визначено угодами Росії з Австрією і Пруссією, а також положеннями Головного акта Віденського конгресу (1814–1815 рр.), які проголосили його вільним, незалежним і нейтральним містом під опікою згаданих держав. Статус Данцига (тепер Гданськ, Польща) визначався Версальським мирним договором 1919 р., а також угодами 1920 і 1921 рр. між Данцигом і Польщею, які проголошували його В.м. Правовий статус Трієста визначався мирним договором з Італією 1947 р. За цим договором було передбачено створення "вільної території Трієст", яка мала бути повністю демілітаризованою. У 1954 р. цю територію було поділено між Італією та Югославією.

Внутрішньоконтинентальні держави – держави, які не мають власного морського узбережжя внаслідок того, що їх територія повністю відокремлена від моря іноземною територією. Згідно з Конвенцією про відкрите море 1958 р., Конвенцією про транзитну торгівлю внутрішньоконтинентальних держав 1965 р., Конвенцією ООН з морського права

1982 р. В. д. наділені рядом особливих прав: правом на доступ до моря та від нього (зокрема можуть користуватися усіма свободами відкритого моря на рівних підставах з прибережними державами); правами щодо міжнародного району морського дна (зокрема брати участь у розвідці та розробці глибоководних районів морського дна і бути представленими в Раді Міжнародного органу з морського дна); свободою транзиту всіма транспортними засобами через території держав, які оточують В. д., для здійснення згаданих вище прав; правом участі в експлуатації частини живих ресурсів виключних економічних зон прибережних держав того ж регіону або субрегіону. У свою чергу держави транзиту мають право застосовувати належні заходи, щоб у процесі транзиту В. д. не порушували їх законні інтереси. Умови та порядок дотримання свободи транзиту узгоджуються з державою транзиту шляхом досягнення двосторонніх домовленостей, регіональних або субрегіональних угод. Держави транзиту приймають усі належні заходи з метою запобігання будь-яких затримок чи інших труднощів технічного характеру під час транзитного руху. Судна, що плавають під прапором В. д., користуються у морських портах режимом, який надається будь-яким іноземним суднам.

Г

Гарантії міжнародні – міжнародно-правові акти, що передбачають охорону прав будь-якої держави або групи держав, забезпечення певного стану міжнародних відносин або виконання міжнародних зобов'язань. У стародавні часи та в період середньовіччя як Г. м. застосовувалася релігійна клятва, присяга, династичний шлюб, взяття заручників, застава матеріальних цінностей або території, поручительство римських пап тощо. Предметом Г. м. можуть бути дотримання зобов'язань, що гарантують нейтралітет держави, недоторканість територій та непорушність кордонів тощо. Історії відомі акти великих держав щодо гарантій постійного нейтралітету Швейцарії (декларація 1815 р.), Бельгії (договори 1831 та 1839 рр.), Люксембургу (договір 1867 р.). За цими договорами порушення постійного нейтралітету воюючими державами означає делікт, що надає право державам-гарантам діяти колективно проти порушника. Як Г. м. застосовувалася окупація території (наприклад, Рейнської зони за Версальським договором 1919 р.), чотиристороння окупація території Німеччини після Другої світової війни військами союзників з антигітлерівської коаліції для забезпечення виконання її зобов'язань. Г. м. можуть

бути взаємні або колективні. Сьогодні основною формою Г. м. є міжнародні договори.

Геноцид – дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Г. – це вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання групи, заходи щодо зменшення народжуваності, насильницька передача дітей іншій групі людей. Г. визнано міжнародним злочином. Карність Г. передбачено статутами Нюрнберзького та Токійського трибуналів та Конвенцією про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, яку було схвалено Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р. Винні у скоєнні злочину Г. підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією службовими чи приватними особами. Вони видаються країнам, де було скоєно злочин Г., чи міжнародному кримінальному суду відповідно до законодавства кожної країни та чинних міжнародних договорів.

Геостаціонарна орбіта (ГСО) – орбіта штучного супутника Землі на висоті приблизно 36 тис. км у плоскості екватора. Такий супутник здійснює один оберт за добу з кутовою швидкістю, яка дорівнює кутовій швидкості обертання Землі навколо своєї осі. Тому супутник фактично знаходиться над певною точкою земної поверхні, що створює оптимальні умови для здійснення з його допомогою телемовлення та інших видів зв'язку, ведення деяких наукових досліджень. Деякі екваторіальні країни висувають претензії на сегменти ГСО, що розташовані над їхніми територіями, вказуючи, що вони є національним природним ресурсом. Такий підхід суперечить принципу заборони привласнення космічного простору, що закріплений у Договорі про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.

Госпітальні судна – необзброєні судна, що належать до певної воюючої сторони або приватним особам та національним товариствам Червоного Хреста і мають єдине призначення щодо надання допомоги пораненим, хворим та особам, які зазнали корабельної аварії, їхнього перевезення та лікування. Г. с. за жодних обставин не можуть бути об'єктом збройного нападу, піддаватися захопленню і користуються повагою та захистом.

Громадянство – стійкий правовий зв'язок особи з державою, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках. Право на Г. є не-

від'ємним правом людини, основою її правового статусу в державі та суспільстві. За всієї різноманітності національного законодавства про Г. йому властиві й загальні риси. Загальними для більшості країн є два способи набуття Г.: від народження; внаслідок натуралізації – прийняття до Г. Набуття Г. від народження ґрунтується на одному з двох принципів: право крові (*jus sanguinis*) і право ґрунту (*jus soli*). Право крові означає, що особа набуває Г. батьків незалежно від місця народження. Право ґрунту дає особі можливість набутти Г. держави, на території якої вона народилася, незалежно від Г. її батьків. Принцип права ґрунту, або права народження притаманний законодавству латиноамериканських держав та США. Проте більшість держав світу дотримується принципу права крові (Україна, Франція, Німеччина та ін.). Виділяють три основні форми втрати Г.: 1) автоматична втрата; 2) вихід з громадянства; 3) позбавлення Г. Автоматична втрата зустрічається рідко. Так, наприклад, якщо громадянин США натуралізувався за кордоном, він автоматично втрачає громадянство США. Вихід з Г. означає його втрату на підставі рішення компетентного державного органу, що приймається за заявою зацікавленої особи. Позбавлення Г. містить у собі елемент покарання. Так, законодавство колишнього СРСР передбачало позбавлення Г., якщо особа вчинила дії, що паплюжать "високе звання громадянина СРСР" і завдають шкоди престижу або державній безпеці СРСР. Законодавство України позбавлення Г. не передбачає.

Д

Дебеляція (латин. *debellare* – перемогти, підкорити) – припинення міжнародної правосуб'єктності держави шляхом знищення на її території державної влади. У минулому Д. досягалася загарбанням однією державою території іншої держави. Сучасне міжнародне право не визнає Д.

Дезавування (фр. *désavouer* – відмовлятися) – спростування висловлювань чи дій свого дипломатичного представника або іншої офіційної особи урядом чи іншим компетентним органом держави. При Д. оголошується, що дипломатичний представник діяв без належного доручення або з перевищенням даних йому повноважень. Цим держава знімає із себе відповідальність за певні дії дипломатичного представника та їх міжнародно-правові наслідки.

Делікт міжнародний – ординарне порушення міжнародно-правових норм і принципів суб'єктом міжнародного права, яке тягне за собою

міжнародну політичну і матеріальну відповідальність. Д. м. не належить до категорії міжнародних злочинів (агресія, рабство, геноцид, апартеїд тощо) і зачіпає інтереси окремих держав і народів, має локальний характер. Для Д. м. притаманна відсутність зафіксованих ознак, оскільки він виводиться в кожному конкретному випадку з відповідних міжнародних зобов'язань. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а тому міжнародний правопорядок зазнає мінімальних негативних впливів. Поширеними Д. м. є невиконання або неналежне виконання двосторонніх міжнародних договорів у сфері економічного, науково-технічного, культурного співробітництва тощо.

Делімітація кордонів (латин. *delimitatio* – встановлення кордонів, розмежування) – договірне встановлення лінії державного кордону та кордонів виключної економічної зони і континентального шельфу між сусідніми державами. Здійснюється за картами з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів та інших фізико-географічних об'єктів. Лінія кордону, проведена на карті, супроводжується докладним описом. Карта з нанесеною на ній лінією кордону підписується або парафується, скріплюється гербовими печатками та стає складовою частиною договору про Д. к. Опис кордону наводиться в одній зі статей договору про кордон або є додатком до нього. Договори про Д. к. за Законом України "Про міжнародні договори України" 2004 р. підлягають ратифікації.

Демаркація кордонів (фр. *démarcation* – розмежування) – визначення і позначення лінії державного кордону на місцевості згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами та описами. Лінія державного кордону на місцевості позначається прикордонними знаками. Роботу щодо визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створені змішані комісії сусідніх держав. Змішані комісії точно визначають положення лінії кордону на місцевості та складають протокол-опис кордону, що демаркується, карти з його позначенням, а також протоколи на кожен прикордонний знак зі схемами. Демаркаційні документи підлягають затвердженню кожною договірною стороною.

Демарш (фр. *démarche* – виступ) – надзвичайна дипломатична акція однієї держави стосовно іншої. Причиною Д. можуть бути грубі порушення дипломатичних привілеїв та імунітетів, а також вияв державної позиції щодо питань, пов'язаних зі сферою державних інтересів. Д. втілюється в різних актах дипломатії: нота, заява, меморандум тощо. Змістом Д. може бути прохання, протест, вимога, пропозиція та ін. Д. здійснюється з дотриманням загальновизнаних норм міжнародного права.

Демілітаризація – міжнародно-правовий режим, який передбачає ліквідацію військових укріплень і споруд на певній території, а також заборону розмішувати на ній збройні сили. Д. здійснюється на підставі договору між заінтересованими державами. У практиці міжнародних відносин Д. зазнавали зони уздовж державних кордонів, а також деякі острови, міжнародні протоки та інші території. Згідно з Договором про Антарктику 1959 р. вона є повністю демілітаризованою територією. Повністю демілітаризовані Аландські острови за угодою між СРСР і Фінляндією, а також архіпелаг Шпіцберген (Свальбард) за Паризьким договором 1920 р.

Денонсація міжнародного договору (фр. *dénonciation* – повідомлення) – відмова держави від укладеного нею договору з дотриманням порядку і строків, передбачених у самому договорі. Д. поширений спосіб правомірного припинення чинності міжнародних договорів. Формально умовою Д. є завчасне повідомлення сторін договору. Недотримання порядку Д. призводить до визнання її недійсною. Ст. 56 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплює загальні правила Д.

Депеша (фр. *dépêche* – послання, повідомлення) – дипломатична кореспонденція між міністерством закордонних справ та його дипломатичними представниками: інструкції, що надсилаються від міністерства дипломатам; доповіді міністру від дипломатичних представників про стан справ у державі перебування тощо.

Депозитарій (латин. *depositaire* – зберігач) – держава (декілька держав) або міжнародна міждержавна організація, уповноважена учасниками багатостороннього договору на зберігання його оригіналу та всіх документів щодо нього (ратифікаційних грамот, застережень до договору, заяв окремих держав, документів про приєднання до договору, його денонсацію тощо). Важливою функцією Д. є реєстрація договору в Секретаріаті ООН. Д. окремих багатосторонніх договорів є Генеральний секретар ООН, зокрема Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Депонування (латин. *deponere* – вкладати, здавати на зберігання) – задача державою-учасницею багатостороннього міжнародного договору ратифікаційної грамоти чи інших документів (про приєднання, денонсацію тощо) на зберігання депозитарію. Під час здачі таких документів на зберігання держава отримує засвідчену копію протоколу про здійснену задачу та інформуються всі учасники про відповідні зміни. Юридичне значення Д. полягає у тому, що договір набуває чинності для держави з моменту Д., якщо інше ним не передбачено.

Держава ресстрації – держава, до реєстру (реєстру) якої внесені повітряні, морські й річкові судна, космічні об'єкти. За Д. р. визначається національна належність згаданих споруд, незалежно від того, яка юридична або фізична особа ними фактично володіє.

Джентльменська угода – прийнята у міжнародному спілкуванні назва міжнародного договору, укладеного в усній формі, що створює юридичні зобов'язання для його учасників.

Дипломатична пошта – один з найбільш поширених видів зв'язку дипломатичної або консульської установи із центром або з іншими закордонними органами зовнішніх зносин своєї держави. Д. п. має містити тільки службові документи або предмети для службового використання. Доставляється дипломатичним кур'єром або іншим чином (органами зв'язку, командиром повітряного судна або капітаном торговельного судна) і має бути відповідним чином упакована та оформлена (валіза або контейнер з Д. п. опечатується, чітко маркується як Д. п.). Дипломатичний кур'єр під час перевезення Д. п. користується особистою недоторканістю і не підлягає будь-якому затриманню або арешту. Д. п. є недоторканою та не обкладається податками, митом та зборами.

Дипломатичний агент – глава дипломатичного представництва або член дипломатичного персоналу дипломатичного представництва. Термін Д. а. раніше стосувався тільки глави дипломатичної місії (посла, посланника, повіреного у справах). Сьогодні він поширюється на всіх її співробітників (радник-посланник, радник, військовий аташе, перший секретар, другий секретар, третій секретар), якщо вони мають дипломатичні ранги. Д. а. має особисті привілеї та імунітети з моменту прибуття до країни перебування.

Дипломатичний протокол – сукупність загальноприйнятих правил поведінки, традицій, яких дотримуються уряди, відомства закордонних справ, дипломатичні представництва, дипломатичні агенти, інші державні установи та офіційні особи у сфері міжнародного спілкування. Д. п. регламентує порядок проведення дипломатичних візитів, форму дипломатичного листування, організації і проведення дипломатичних прийомів, переговорів, прийняття у країні глав іноземних держав, інших державних діячів, офіційних делегацій тощо. Правила Д. п. мають застосовуватися однаковою мірою до всіх без винятку держав.

Дисмисл (англ. *dismissal* – звільнення) – оголошення дипломата приватною особою. Про можливість Д. попереджають, як правило, в тих випадках, якщо дипломатичний агент, якого оголошено персоною нон

грата (небажана особа), без поважних причин не залишає країну перебування.

Добрі послуги – один із засобів мирного вирішення міжнародних спорів. Д. п. здійснюються шляхом сприяння державам–учасникам спору третьою державою або міжнародною організацією з приводу початку чи поновлення переговорів між ними. З початком переговорів повноваження третьої сторони припиняються. Історії міжнародних відносин відомі численні приклади Д. п. Так, у XVIII та XIX ст.ст. Росія неодноразово здійснювала Д. п. з метою примирення Австрії і Пруссії. Держави, що підписали 14 квітня 1856 р. протокол Паризького конгресу, заявили про свою згоду щодо звернення до Д. п. у разі виникнення суперечностей між ними. Сьогодні не тільки держави, а й міжнародні організації, особливо ООН, часто пропонують Д. п. для мирного вирішення міжнародного спору. Зокрема, у 1998 р. Генеральний секретар ООН запропонував Д. п. Індонезії та Португалії для вирішення спору щодо Східного Тімору. Слід враховувати, якщо держави–учасниці спору запрошують третю сторону взяти участь у переговорах, то Д. п. перетворюються у посередництво.

Дуасн (фр. *doyen* – старшина) – особа, яка очолює дипломатичний корпус у країні перебування. Д. автоматично стає глава дипломатичного представництва, який має найвищий дипломатичний клас серед глав дипломатичних представництв, акредитованих у відповідній державі. Якщо вони мають однаковий клас, то Д. стає той дипломатичний агент, який перебуває на займаній посаді найбільший строк порівняно з послами інших країн. У деяких католицьких країнах за традицією Д. є папський нунцій. Д. очолює дипломатичний корпус на різних церемоніях, консультує колег з питань місцевого протоколу та етикету тощо. Виступаючи як Д., дипломатичний агент не має робити будь-яких заяв політичного характеру.

Е

Екзекватура (латин. *exsequi* – встановлювати) – офіційний документ, який дається іноземному консулу державою перебування після вручення йому консульського патенту. Е. офіційно підтверджує визнання консула у цій ролі урядом держави перебування. Е. не потрібна завідувачам консульських відділів дипломатичних представництв, іншим співробітникам консульських установ, які вільно призначаються їхньою державою. За формою Е. може бути не тільки окремим документом, а у ви-

гляді дозвільного напису на консульському патенті. У наданні Е. може бути відмовлено без повідомлення мотивів такого рішення.

Екзильний уряд (фр. *exil*, латин. *exilium* – вигнання) – уряд у вигнанні. Е. у. здійснює свою діяльність за межами держави, яку представляє, та проголошує себе у своїх установчих документах єдиним легітимним урядом держави. Під час Другої світової війни активну міжнародну діяльність вели французький уряд Шарля де Голля та польський уряд в Лондоні, югославський уряд у Каїрі. Після набуття Україною незалежності (1991 р.) склав свої повноваження Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (березень 1992 р.).

Експатріація (латин. *ex* – поза, *patria* – батьківщина) – втрата громадянства. Е., як правило, пов'язується з натуралізацією в іншій державі. Законодавство деяких країн ґрунтується на доктрині свободи Е. (наприклад, США). Її сутність полягає у тому, що натуралізація громадянина певної держави в іншій країні тягне за собою автоматичну втрату первісного громадянства. Крім індивідуальної Е. відомі приклади масової Е. Зокрема, у рішеннях Потсдамської конференції 1945 р. передбачалося переселення до Німеччини осіб німецької національності, які проживали в Польщі, Чехословаччині та Угорщині.

Екстериторіальність – підпорядкованість законодавству своєї держави та повний імунітет від юрисдикції іноземної держави. У минулому теорію Е. використовували для обґрунтування дипломатичних привілеїв та імунітетів. Сьогодні вона зберігає певне значення для обґрунтування особливого статусу військових кораблів або військових повітряних суден під час перебування на території іноземної держави.

Ерга о́мнес (латин. *erga omnes* – такий, що розповсюджується на всіх) – класифікація основоположних загальних зобов'язань суб'єктів міжнародного права, які мають обов'язкову силу для всіх (заборона агресії, геноциду, захист фундаментальних прав людини тощо). Порушення обов'язків Е. о. розглядається міжнародним співтовариством як міжнародний злочин. У "Справі Східного Тімору" (1995 р.) Міжнародний Суд ООН підтвердив чинність норм Е. о.

Есто́пель (англ. *estoppel* – відхилення, *estop* – позбавляти права заперечення) – втрата права посилалися на підстави для визнання договору недійсним, або припинення договору, виходу з нього, зупинення його дії. Держава не може посилалися на зазначені підстави, якщо вона, дізнавшись про відповідні факти, явно або мовчазно погодилася з тим, що договір зберігає свою чинність.

I

Імплементація (латин. *implere* – наповнювати, здійснювати, виконувати) – організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. Механізм І. використовується державами на міжнародному та національному рівнях. Міжнародна система І. передбачає об'єднання зусиль держав та міжнародних організацій на підставі універсальних, регіональних та локальних міждержавних угод щодо реалізації їхніх положень. Національну систему І. становлять органи держави, уповноважені забезпечувати виконання країною міжнародно-правових зобов'язань. Вони використовують додаткові внутрішньодержавні засоби для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, в реальні дії державних установ, юридичних осіб та громадян.

Імунітет держави (латин. *immunitas* – звільнення від повинності, недоторканість) – принцип міжнародного права, який полягає у звільненні іноземної держави від юрисдикції іншої держави. І. д. впливає із засад державного суверенітету. На цій підставі держава як носій публічної влади не підпорядковується законодавству, юрисдикції будь-якої іншої держави, а виключно міжнародному праву. Останнім часом у законодавстві деяких держав знаходить втілення концепція обмеженого І. д. (Австрія, 1974 р.; США, 1976 р.; Велика Британія, 1978 р. та ін.). З урахуванням цієї концепції І. д. не визнається у певних випадках: держава сама відмовилася від нього, сама подала позов, є стороною в спорі, що виник у результаті комерційної діяльності в країні місця суду, який розглядає справу, тощо. У 1972 р. Рада Європи прийняла Конвенцію про державний імунітет і Додатковий протокол до неї, в якому підтверджено загальний принцип І. д., але визначені також і певні винятки.

Індульг – можливість звільнення торговельного судна супротивника від конфіскації на підставі норм призового права у випадку, якщо екіпаж судна не знав про виникнення збройного конфлікту та не мав можливості застосувати відповідні заходи для запобігання конфіскації. Деякі норми щодо І. закріплено у VI Гаазькій конвенції щодо положення торговельних суден супротивника під час відкриття військових дій 1907 р.

Інсурекція (латин. *insurrectio* – повстання) – збройне повстання проти державної влади.

Інтервенція (латин. *interventio* – втручання) – насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави, несумісне із цілями і принципами ООН. Сучасне міжнародне право забороняє І., розглядаючи її як агресію. Міжнародний Суд ООН у справі

"Протока Корфу" (1949 р.) зазначив, що "між незалежними державами повага до територіального суверенітету є невід'ємною засадою міжнародних відносин". Проте згідно з п. 7 ст. 2 принцип невтручання у внутрішні справи держав не зачіпає застосування примусових заходів ООН на підставі глави VII Статуту, яка передбачає можливість певних дій (у тому числі й силові акції) за рішенням Ради Безпеки ООН у разі загрози миру, порушення миру та актів агресії.

Інтернування (латин. *internus* – внутрішній) – під час збройного конфлікту прийняття та примусове оселення нейтральною державою або іншою державою, що не є стороною конфлікту, комбатантів воюючих сторін (у тому числі військові кораблі та літаки), військовополонених, що втекли, хворих та поранених, які змушені були ступити на її територію. Примусове оселення може застосовуватися також до цивільних осіб воюючої сторони, які під час збройного конфлікту опинилися на території противника. Усі згадані особи користуються захистом на основі норм міжнародного гуманітарного права, що визначені, зокрема, у IV Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни.

Інтра вірес (латин. *intra vires* – у межах повноважень) – вислів, який характеризує поведінку сторін як таку, що відповідає вимогам міжнародного права. Суб'єкти міжнародного права (держави, міжнародні організації) мають різні повноваження, визначені міжнародно-правовими принципами і нормами, вихід за межі яких може призвести до міжнародного правопорушення. Тому органи суб'єктів міжнародного права, їхні представники повинні діяти *intra vires*.

Історичні води – води морських просторів, що прилеглі до узбережжя певної держави, на які вона поширює свій суверенітет, – і тому І. в. мають статус її внутрішніх морських вод. І. в. можуть бути води заток, бухт, лиманів, проток і навіть морів. Підставами для оголошення державою відповідних прибережних вод І. в. є наступні: здійснення державою влади над цими водами протягом тривалого часу; географічна конфігурація вод; економічне та оборонне значення таких вод для держави; знаходження такого району віддалік від міжнародних морських шляхів; відсутність зацікавленості з боку інших держав у цьому районі до оголошення його як І. в.

К

Казус беллі (латин. *casus belli* – привід до війни) – формальний привід для розв'язання війни однією державою проти іншої. У минулому

К. б. вважався законною підставою для початку військових дій, слугував виправданням війни і цілям приховування справжніх її причин. У сучасному міжнародному праві відсутні правові підстави для посилення на К. б.

Канали міжнародні морські – штучні водні шляхи, які з'єднують окремі моря і океани та використовуються для міжнародного судноплавства. К. м. м. необхідно відрізнити від міжнародних проток, які є природними морськими шляхами. Залежно від географічного розташування, транспортного, економічного і стратегічного значення К. м. м. класифікуються на такі: канали загальносвітового значення – з'єднують моря і океани в єдину транспортну систему та використовуються більшістю держав світу (Панамський і Суецький канали); канали регіонального значення – з'єднують між собою окремі моря і використовуються, як правило, державами певного регіону (Кільський і Коринфський канали). В основі правового режиму К. м. м. покладено наступні принципи міжнародного права: поваги суверенних прав держави, на території якої споруджені К. м. м., невтручання у її внутрішні справи; свободи міжнародних сполучень для суден будь-яких прапорів без дискримінації; зобов'язання всіх суден дотримуватися міжнародних правил і національних актів держави розташування каналу щодо забезпечення судноплавства та безпеки плавання тощо. Правовий режим К. м. м. встановлено у міжнародних угодах (Суецький і Панамський канали) або регламентується лише внутрішнім правом держави, на території якої споруджено К. м. м. (наприклад, сьогодні правовий режим Кільського каналу визначено в односторонньому порядку Федеративною республікою Німеччини, а Коринфського каналу – Грецією). Проте у будь-якому випадку правовий режим К. м. м. враховує інтереси міжнародного судноплавства, у тому числі й військового (у Кільському та Коринфському каналах на відміну від інших К. м. м., де військові кораблі будь-яких держав користуються свободою судноплавства, встановлено дозвільний порядок для проходження іноземних військових кораблів).

Каперство (голланд. *kaper* – морський розбійник) – насильницькі дії з дозволу свого уряду озброєних приватних торгових суден (каперів) держав, що воюють у відкритому морі. Держави, які брали участь у війні, видавали своїм підданам та іноземцям каперські свідоцтва (патенти). К. виявлялося у захопленні, пограбуванні або знищенні суден противника та нейтральних держав у разі перевезення ними предметів військової контрабанди (зброї, боєприпасів та іншого майна, що викори-

стовується воюючими сторонами). Капери не входили до складу військового флоту, проте були зобов'язані плавати під військовим прапором. Вони діяли на свій страх і ризик за винагороду, якою була захоплена ними здобич. Формально К. було скасовано Паризькою декларацією про морську війну 1856 р.

Карт-бланш (фр. *carte blanche* – біла (чиста) картка) – необмежені повноваження, повна свобода дій.

Комбатанти (фр. *combattant* – той, що веде бій; боєць) – особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває у збройному конфлікті (крім медичного персоналу, військових юристів, інтендантів, служителів культу), і беруть безпосередню участь у військових діях. До К. також належать партизанські загони, ополчення, повстале населення, якщо вони відповідають таким вимогам: мають на чолі командира, відповідального за своїх підлеглих; відрізняються від інших виразним і помітним здалека розпізнавальним знаком; відкрито носять зброю; дотримуються законів і звичаїв війни. Застосування збройного нападу на К., у тому числі знищення К. під час бойових дій, визнається законним. Вони мають статус військовополоненого, якщо потрапляють до рук противника.

Комюніке (латин. *communicare* – робити спільним, повідомляти) – офіційне повідомлення про хід або результат міжнародних переговорів, консультацій, зустрічей, інших подій міжнародного життя. К. може мати загальні відомості про певний факт або містити конкретну інформацію про хід переговорів та зміст прийнятих їх учасниками рішень. Поширюється через пресу та інші засоби масової інформації. Спільне К., як правило, оприлюднюється у кожній країні–учасниці міжнародних переговорів.

Кондомініум – спільне володіння певною територією двома або декількома державами, які сумісно здійснюють над нею свій суверенітет або юрисдикцію. Кожна із цих держав здійснює свою владу в межах К. на підставі чинної між ними угоди. К., як правило, виступав як компромісне вирішення територіального спору між відповідними державами. Прикладами К. в історії є прусько-бельгійський у Морене (1830–1919 рр.), прусько-австрійський у Шлезвіг-Гольштейне (1889–1899 рр.), англо-єгипетський у Судані (1899–1954 рр.), франко-британський на Нових Гебридах (1914–1980 рр.).

Конкордат (латин. *concordare* – узгоджувати) – спеціальний договір між державою і главою католицької церкви (римським папою), що

визначає положення католицької церкви в цій країні. К. має статус міжнародного договору і регулюється правом міжнародних договорів. В останні роки Ватикан уклав чи поновив К. з Іспанією, Італією, Мальтою, Монако, Перу, Марокко, Португалією, Угорщиною, Польщею, Ізраїлем, Казахстаном та ін.

Консенсус (латин. *consensus* – згода, однастайність) – процедура розроблення і прийняття рішень у міжнародних організаціях та міжнародних конференціях, для якої притаманний шлях узгодження позицій держав-членів без проведення голосування за відсутності офіційних заперечень з боку будь-якого учасника щодо прийняття рішення в цілому. Так, у правилах процедури Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. К. визначався як "відсутність будь-якого заперечення представника держави, що висувається ним як таке, що представляє собою перепону для прийняття рішення з питання, яке розглядається".

Консульський округ – територія держави перебування, на якій за угодою між двома країнами консульські посадові особи (глава консульства або інші консульські агенти) здійснюють консульські функції.

Консульський патент – документ, який підтверджує призначення відповідної особи на посаду глави консульської установи (генерального консульства або консульства). К. п. направляється дипломатичним каналом уряду держави перебування. У ньому міститься інформація про посаду власника К. п., його прізвище, консульський ранг або клас, консульський округ і місцезнаходження консульської установи. В Україні глави консульських установ усіх рангів призначаються Міністерством закордонних справ України.

Континуїтет (латин. *continuitas* – безперервність) – продовження здійснення державою- правонаступницею передбачених у міжнародних договорах прав і обов'язків держави-попередника. Суть теорії К. полягає у тому, що правосуб'єктність держави є ідентичною та безперервною, незалежно від будь-яких внутрішніх змін, за умови збереження тієї ж території та населення, що й тягне за собою безперервну дію міжнародних договорів для цієї держави. Сьогодні теорія К. не має абсолютного характеру, що підтверджує практика держав.

Контрибуція (латин. *contributio*) – грошові суми, які виплачувалися за часів класичного міжнародного права переможеною державою переможцеві після закінчення війни. Умови, розмір та форми виплати К. визначалися переможцем. К. виникла як засіб, за допомогою якого населення переможеного міста або країни "відкупалося" від розграбування

ворогом. В основі правомірності К. було "право переможця", навіть якщо війна з його боку розглядалася несправедливою та загарбницькою.

Л

Лазутчик – особа, діючи таємно або під фальшивим приводом, збирає або намагається зібрати відомості в районі дії однієї з воюючих сторін з наміром повідомити їх супротивній стороні (Додаток до IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р.). У разі захоплення Л. противником під час збирання таких відомостей, він не має права на статус військовополоненого. Л. може бути притягнутий до кримінальної відповідальності як шпигун.

Легат – представник римо-католицької церкви в інших країнах. Правовий статус Л. визначається нормами дипломатичного права, конкордатами та законодавством країни перебування. Відомі три види Л.: 1) кардинали, що направляються папою римським у католицькі країни з місією у церковних справах; 2) дипломатичні представники папи (нунції); 3) прелати католицької церкви, що отримали статус Л. в силу свого положення.

Лекс фер'єнда (латин. *lex ferenda*) – закон, в якому є потреба; право, яке необхідно створити. У доктрині та практиці також вживається термін *de lege ferenda* (з погляду права, яке необхідно створити), коли йдеться про необхідність створення нових норм міжнародного права.

М

Меморандум (латин. *memorandum* – те, про що слід пам'ятати) – дипломатичний документ, у якому викладається фактичний та юридичний бік питання, дається аналіз певних положень та відповідні обґрунтування міжнародно-правової позиції держави. Може бути додатком до дипломатичної ноти або самостійним документом, який передається особою або відправляється з кур'єром.

Метрополія – держава, яка має колонії, як правило заморські. Політико-правовий зв'язок М. з колоніями, як відомо з історії, здійснювався у формі протекторату, васалітету, інкорпорації тощо, але завжди на основі принципу підпорядкування колонії М. Термін М. традиційно застосовується членами Співдружності (British Commonwealth), очолюваної Великою Британією, до Великої Британії. До Співдружності входять 54 держави (на 2003 р.).

Міжнародний район морського дна (Район) – Р. відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. охоплює дно морів і океанів та його надра за межами національної юрисдикції, тобто за межами 200-мильних виключних економічних зон і континентального шельфу прибережних держав, якщо він простягається за межі цих зон. У Конвенції 1982 р. проголошено, що Р. та його ресурси є "загальною спадщиною людства" (ст. 136). Жодна з держав не може претендувати на суверенітет або суверенні права чи здійснювати їх щодо будь-якої частини Р. або його ресурсів. Держави, фізичні та юридичні особи не можуть привласнювати яку-небудь їх частину. Будь-які подібні посягання або здійснення суверенітету чи суверенних прав не визнаються. Правовий статус Р. і його ресурсів, порядок їх використання державами визначено відповідними положеннями Конвенції 1982 р., які ґрунтуються на загальновизначених принципах міжнародного права. Р. відкрито для використання виключно в мирних цілях усіма державами, як прибережними, так і тими, що не мають виходу до моря. Усі права на ресурси (тверді, рідинні або газоподібні мінеральні ресурси, що знаходяться на морському дні та його надрах) Р. належать усьому людству, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна (Орган) – міжнародна міжурядова організація, членами якої є держави-учасники Конвенції 1982 р. (місцеперебування – м. Кінгстон, Ямайка). Через Орган ці держави організують і контролюють діяльність у Р., особливо в цілях управління його ресурсами. Корисні копалини (основу їх становлять руди кольорових металів у вигляді поліметалічних конкрецій), що видобуті у Р., можуть бути відчужені тільки згідно з Конвенцією 1982 р. і правил та процедур Органу. Він забезпечує розподіл фінансових та інших економічних вигод, отриманих від діяльності у Р. на недискримінаційній основі (особливо враховуються інтереси держав, що розвиваються).

Міжнародний спір – формально визнана розбіжність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права. У Статуті ООН закріплено принцип мирного вирішення міжнародних спорів, тому будь-які спроби немирного розв'язання М. с. розглядаються грубим порушенням міжнародного права. Усі члени ООН повинні прагнути до негайного та остаточного врегулювання спорів, які виникають між ними, тільки мирним шляхом, і вони мають свободу вибору виключно мирних засобів такого врегулювання (дипломатичні переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних організацій тощо).

Мовчазна згода – процедурна форма у дипломатичній практиці, за допомогою якої визначається позиція суб'єкта міжнародного права за відсутності явно вираженого ними волевиявлення. Часто М. з. застосовується у практиці перегляду чи внесення поправок до багатосторонніх міжнародних договорів. Концепція М. з. застосовується також у міжнародній судовій та арбітражній практиці при розгляді територіальних спорів. Крім того, поняття М. з. розглядається як один зі способів нормотворення, коли йдеться про встановлення звичайної норми міжнародного права.

Модус вівенді (латин. *modus vivendi* – спосіб життя, спосіб існування) – тимчасова угода з міжнародних питань, яка укладається за обставин, що не дають змоги досягти в даний час постійної домовленості. Передбачає остаточне врегулювання питання у майбутньому шляхом укладання постійної угоди. Тимчасовий характер М. в. не впливає на його юридичну силу. Також М. в. може тлумачитися як фактичний стан відносин, що визнається заінтересованими сторонами.

Модус проседенді (латин. *modus prosedendi* – спосіб дії) – термін, що використовується у дипломатичній практиці й означає, яким чином та в якому порядку мають бути виконані ті чи інші зобов'язання або дії.

Н

Найманство – міжнародний злочин, суть якого полягає у вербуванні, використанні, фінансуванні та навчанні найманців з метою використання у збройних конфліктах інших держав, а також в їх безпосередній участі у військових чи спільних насильницьких діях. Найманці беруть участь у воєнних діях, керуючись головним чином, бажанням одержати грошову винагороду, що істотно перевищує ту, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил відповідної воюючої сторони. Вони не мають прямого юридичного зв'язку з даною стороною, а також статус комбатанта або військовополоненого та несуть за свої дії кримінальну відповідальність (наприклад, за ст. 447 Кримінального кодексу України).

Натуралізація (латин. *naturalis* – природний, дійсний) – прийняття до громадянства певної держави іноземця або особи без громадянства. Н. має основні форми: індивідуальну (відповідно до заяви особи), колективну – в силу державного правонаступництва або у разі групового надання громадянства у зв'язку з переселенням чи територіальними змінами. Н. регулюється внутрішнім законодавством держави, громадянство якої

набуває особа. У чинному законодавстві України замість терміна Н. використовується термін прийняття до громадянства України.

Небесні тіла – узагальнена назва природних космічних об'єктів: Місяця, планет тощо. Правовий режим Місяця та інших Н. т. визначений Договором про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1966 р. У Договорі про космос закріплено, що дослідження і використання Н. т. є правом усього людства. Н. т. не підлягають національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання або окупації, ні будь-якими іншими способами. Ці положення розвинуті в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. В Угоді визначено, що Місяць та інші Н. т., їхні природні ресурси належать до "спільної спадщини людства". Н. т. мають використовуватися виключно в мирних цілях. Встановлено міжнародну відповідальність за національну діяльність на Н. т., незалежно від того, здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами.

Нейтралізація території – заборона на підставі міжнародного договору використання тієї чи іншої території як театру воєнних дій або бази для їх ведення. Режим Н. т. поширюється на Суецький і Панамський канали, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови (Фінляндія), Антарктику, небесні тіла та ін. Н. т. може супроводжуватися і режимом її демілітаризації (наприклад, така ситуація характерна для архіпелагу Шпіцберген).

Нейтралізована зона – місцевість, яка створюється у районі бойових дій на основі угоди між воюючими сторонами з метою захисту поранених, хворих і цивільних осіб від наслідків збройного конфлікту. Такі зони, наприклад, створювалися під час громадянської війни в Іспанії за посередництвом Міжнародного комітету Червоного Хреста в одному з кварталів Мадриду (1936 р.). Правовий статус Н. з. було закріплено у IV Женевській конвенції про захист цивільних осіб під час війни 1949 р. (ст. 15).

Нейтралітет (латин. *neutralis* – нічийний) – особливий міжнародно-правовий статус держави, що визначає її ставлення до збройного конфлікту, війни. Дотримуючись Н., держава не бере участь у війні, не надає допомоги воюючим сторонам, а в мирний час відмовляється від участі у воєнних блоках. Воюючі сторони не можуть вести бойові дії на території нейтральної держави та вводити свої війська на таку територію, а у випадку введення остання зобов'язана їх роззброїти та інтернувати до кінця війни. Про свій Н. держави заявляють на початку воєнних дій

між іншими державами або в мирний час у разі наростання воєнної конфронтації. На відміну від воєнного Н., особливістю постійного Н. є прийняття державою зобов'язання ніколи не брати участь у війні та утримуватися від політики, що може призвести до збройного конфлікту. Постійний Н. може бути гарантований. Так, постійний Н. Швейцарії був гарантований учасниками Віденського конгресу 1814–1815 рр., які підписали із цього питання спеціальну декларацію. Про свій намір стати нейтральною державою проголосила Україна в Декларації про державний суверенітет України 1990 р.

Некомбатант – особа, яка входить до складу збройних сил, але не бере участь у бойових діях, хоча специфічно забезпечує їх. До Н. належать священнослужителі та медичний персонал у складі збройних сил, а також військові кореспонденти, юристи, інтенданти, робочі команди або служби з побутового забезпечення військових підрозділів тощо. Н. мають право застосовувати зброю у випадку самооборони. Н. не можуть бути безпосереднім об'єктом нападу з боку супротивної держави. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. визначає, що медичний склад і духовний персонал не повинні вважатися військовополоненими, якщо їх затримано супротивником під час надання допомоги військовополоненим. У випадку безпосередньої участі в бойових діях Н. набувають статусу комбатантів і можуть бути знищені противником.

Новація міжнародного договору – оновлення зобов'язань за міжнародним договором, яке відбувається за згодою його учасників. За допомогою Н. зміст міжнародного договору перероблюється відповідно до фактичних відносин сторін. Н. може стосуватися в цілому усього міжнародного договору або будь-якої його частини, а також передбачати зміну строку дії міжнародного договору.

Нонліквет (латин. *non liquet* – не ясно) – вислів, який застосовувався у міжнародній судовій практиці періоду класичного міжнародного права, коли суддя був недостатньо обізнаний з фактами справи або з правом, яке можна було б застосувати для вирішення спору. Суддя оголошував Н., тобто відмову від розгляду справи, у разі відсутності в міжнародному праві договірної норми або міжнародного звичаю, що могла б врегулювати спірні правовідносини. У сучасній міжнародній практиці проблеми Н. майже не існує.

Нота дипломатична (латин. *nota* – письмовий знак, зауваження) – вид дипломатичного документа, офіційне письмове звернення однієї дер-

жави до іншої або до кількох держав. У дипломатичній практиці поширені *вербальні* (див. с. 9) та *особисті* ноти. Особиста нота має форму листа, друкується на спеціальному бланку, надсилається від імені особи, яка її підписує. При складанні нот дипломати керуються практикою і традиціями країни перебування.

Нунцій (латин. *nuntius* – вісник) – дипломатичний представник Ватикану, який підтримує на постійній основі дипломатичні відносини з іноземними державами. Н. є представником першого класу і прирівнюється до рангу посла. У більшості католицьких країн за історичною чи місцевою традицією Н. є дуаеном дипломатичного корпусу, незалежно від дати вручення своїх вірчих грамот. У Києві існує папська нунціатура на чолі з апостолічним Н.

О

Окупація військова (латин. *occupatio* – оволодіння, зайняття) – тимчасове насильницьке зайняття збройними силами держави території противника без набуття суверенних прав на неї. О. передбачає фактичний контроль над окупованою територією та утворення окупаційної адміністрації. Припиняється з моменту втрати її фактичного контролю над територією. Окупаційні війська мають право стягувати на свою користь установлені податки, але зобов'язані покривати з них витрати на управління. Окупаційна влада має право вимагати від населення беззаперечного підкорення. Забороняється змушувати населення активно сприяти військовим операціям проти його вітчизни. Включення окупованої території до складу окупаційної держави неприпустимо. Окупаційні війська зобов'язані поважати основні права людини та норми гуманітарного права. Забороняється депортація цивільних осіб на територію окупаційної держави або третьої держави. Особливим видом О. є післявоєнна окупація держави, яка несе відповідальність за агресію (наприклад, О. території Німеччини та її союзників військами антигітлерівської коаліції).

Оптація (латин. *optatio* – вибір, бажання) – добровільний вибір особою громадянства. О. відбувається, як правило, при територіальних змінах, що передбачаються у міждержавних договорах. Особи, які проживають на території, що переходить від однієї держави до іншої (оптан-ти), можуть за власним бажанням зберегти громадянство своєї держави або набути громадянство держави, до якої переходить територія.

Оренда міжнародно-правова – надання на договірній основі однією державою іншій державі частини своєї території та майна для кори-

стування на встановлений строк з відповідною метою та на певних умовах. Держава, яка дає територію в оренду, зберігає свій суверенітет над нею за винятком певних прав, визначених у міжнародному договорі щодо оренди. Україна має міжнародно-правові орендні відносини з Російською Федерацією (РФ) з приводу перебування Чорноморського флоту РФ на території України.

П

Пакт (латин. *pactum* – договір, угода) – одне з найменувань двосторонніх або багатосторонніх договорів, укладених з найбільш важливих політичних питань чи питань безпеки. П. укладалися з питань ненападу, взаємної або колективної безпеки, взаємодопомоги. У сучасній міждержавній практиці поняття "пакт" застосовується при укладанні універсальних міжнародних договорів у сфері захисту прав і свобод людини (Пакти з прав людини 1966 р.). Іноді термін П. використовується як неофіційна назва важливих політичних угод (наприклад, "Північноатлантичний пакт" 1949 р.).

Пакта сунт серванда (латин. *pacta sunt servanda* – договори повинні виконуватися) – вислів, який застосовується для визначення обов'язковості укладених міжнародних договорів, а також для формулювання імперативного принципу міжнародного права. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплено: "Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і має сумлінно виконуватися ними" (ст. 26 "Pacta sunt servanda").

Панча шила (мовою гінді – п'ять принципів) – у міжнародному праві п'ять принципів співіснування у відносинах між державами з різним соціально-економічним ладом, що були висунуті Індією та Китаєм у 1954 р. Це принципи суверенітету, взаємної поваги та територіальної цілісності; ненападу; невтручання у внутрішні справи один одного; рівності та взаємної вигоди; мирного співіснування.

Парафування міжнародного договору (фр. *paraphe* – розчерк, скорочений підпис) – підтвердження автентичності тексту міжнародного договору ініціалами уповноважених представників держав, що домовляються. П. свідчить, що даний текст договору є остаточним. Проте П. не є підписанням міжнародного договору і не виражає згоди держав на обов'язкову юридичну силу для них договірних положень.

Персона грата (латин. *persona grata* – бажана особа) – в дипломатичній практиці глава дипломатичного представництва, який отримав

агремен, а також інший іноземний дипломат, якому дозволено в'їзд у країну перебування.

Персона нон грата (латин. *persona non grata* – небажана особа) – у дипломатичній практиці член дипломатичного персоналу дипломатичного представництва, якого визнано державою перебування небажаною особою. Мотивом для оголошення особи П. н. г. може бути будь-яке втручання у внутрішні справи країни перебування, неправомірною критика її державних органів, зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами, неповага до місцевих законів та звичаїв, здійснення кримінального злочину тощо. Якщо особа, оголошена П. н. г., не залишає державу перебування у визначений строк, до неї може бути застосований дисмисл.

Право ґрунту (латин. *jus soli*) – принцип набуття громадянства в результаті народження. На підставі принципу П. г. особа набуває громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. Цей принцип передбачений у законодавстві про громадянство більшості латиноамериканських країн та США (див. також громадянство).

Принцип уті посідетіс (латин. *uti possidetis* – відповідно до того, чим володієте) – один із принципів визначення приналежності частини державної території. Відповідно до П. у. п. сторони можуть володіти тим, що захопили, і в тому самому обсязі. Термін походить від римського права, де означав розпорядження претора, за яким заборонялося порушення існуючого стану речей між двома особами у питанні про володіння нерухомим майном. П. у. п. застосовувався при здобутті незалежності колишніми іспанськими колоніями в Латинській Америці та дістав закріплення в міжнародно-договірній практиці та конституціях латиноамериканських держав. Він означав, що кордонами новоутворених незалежних республік повинні стати кордони колишніх іспанських провінцій, на місці яких вони виникли. Проте ці кордони не було чітко визначено ні на картах, ні на місцевості. Територіальні спори, які виникали за умов згаданої ситуації, вирішувалися на підставі застосування П. у. п. Як принцип правонаступництва державних кордонів П. у. п. набув загального визнання. Міждержавна практика багатьох країн Африки й Азії є тому підтвердженням.

Пролонгація міжнародного договору (латин. *prolongare* – продовжувати) – продовження дії договору, що відбувається до закінчення його строку дії з метою забезпечення його безперервності. П. здійснюється

ся на визначений або невизначений період часу за спеціальною згодою учасників договору, оформленою протоколом, обміном нотами тощо, чи автоматично за наявності в договорі відповідних положень про П.

Промульгація міжнародного договору (латин. *promulgatio* – оголошення, обнародування) – опублікування міжнародного договору в певній країні у відповідності з вимогами її внутрішнього законодавства.

Протоки міжнародні – природні морські шляхи, що з'єднують суміжні морські простори морів і океанів та використовуються для міжнародного судноплавства. З точки зору особливостей правового режиму виокремлюють численну групу П. м., що об'єднуються спільною ознакою – правом транзитного проходження. Транзитне проходження являє собою здійснення свободи судноплавства і прольоту з єдиною метою безперервного і швидкого транзиту через вищезгадані П. м. Усі судна і літальні апарати будь-яких держав користуються правом транзитного проходження у деяких П. м. (наприклад, у Гібралтарській і Малаккській протоках, протоці Па-де-Кале, Баб-ель-Мандебській протоці). При здійсненні права транзитного проходження всі судна і літальні апарати мають утримуватися від будь-якої діяльності, крім тієї, що притаманна їх звичайному порядку безперервного і швидкого транзиту, за виключенням тих випадків, коли певна діяльність викликана обставинами непереборної сили або лиха. Іншу групу П. м., які використовуються для міжнародного судноплавства, складають протоки, ширина яких перевищує подвійну ширину територіального моря і в межах яких у відкритому морі або у виключній економічній зоні якої-небудь держави існує такий само зручний з точки зору навігаційних та гідрографічних умов шлях, як і в прилеглому територіальному морі (наприклад, Мозамбіцька, Корейська і Тайванська протоки). Конвенція ООН з морського права 1982 р. встановила, що до таких проток не застосовуються відповідні конвенційні положення про транзитне проходження (зокрема у ділянках проток, які мають статус територіального моря певної держави, що межує з протокою), оскільки всі судна і літальні апарати поза кордонами територіального моря у П. м. користуються відповідно свободою судноплавства і польотів, які є складовими елементами загальновизнаного принципу міжнародного права – принципу свободи відкритого моря. Конвенцією ООН з морського права в окрему категорію виділена група П. м., в яких застосовується режим мирного проходження: 1) протоки, розташовані між континентальною частиною держави та островом, що належить до території цієї держави, якщо у бік моря від цього острова є такий само

зручний з точки зору навігаційних та гідрографічних умов шлях у відкритому морі або виключній зоні (наприклад, Мессінська протока); 2) протоки, розташовані між частиною відкритого моря або виключною економічною зоною і територіальним морем іншої держави (наприклад, протока Тірана). У таких П. м. іноземні судна користуються правом мирного проходження, яке існує у територіальному морі прибережних держав. Проте мирне проходження суден у цих протоках у будь-якому випадку не може бути призупинено (ст. 42 Конвенції). На ряд П. м. (ст. 35 Конвенції), які ведуть у замкнуті моря, поширюється правовий режим, встановлений спеціальними міжнародними угодами (Чорноморські протоки, Балтійські протоки).

Р

Ратифікація (фр. *ratification* – затвердження) – затвердження вищим органом державної влади (парламентом, президентом, монархом) міжнародного договору та згода на його обов'язковість для держави. Правова природа Р. і порядок її здійснення визначаються Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. та національним законодавством. В Україні порядок Р. регламентується Законом "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2004 р. Під час Р. до договору не можуть бути внесені жодні зміни або доповнення. Проте кожен учасник багатостороннього міжнародного договору має право зробити застереження, якщо в самому тексті відсутні положення про неприпустимість цього. Застереження включаються до ратифікаційної грамоти та протоколу про її передачу депозитарію. В Україні Р. міжнародних договорів здійснюється шляхом прийняття Верховною Радою закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ, якщо договором передбачено обмін такими грамотами.

Редемаркація кордонів (фр. *redemarcation*) – перевірка та відновлення лінії державного кордону на місцевості та позначення її прикордонними знаками на підставі діючих договірних документів. Передбачас перевірку раніше проведеної демаркації кордонів, ремонт або відновлення зруйнованих або пошкоджених прикордонних знаків, заміну знаків одного типу знаками іншого типу, встановлення додаткових знаків тощо.

Р. к. здійснюється спеціальними змішаними редемаркаційними комісіями, що призначаються за домовленістю прикордонними державами. Змішана редемаркаційна комісія складає новий протокол опису кордону, карти з його позначенням, а також протоколи на прикордонні знаки зі схемами. Нові документи підлягають затвердженню згідно із чинним внутрішнім законодавством кожної сторони. Іноді в процесі Р. к. постає необхідність його випрямлення на окремих ділянках або встановлення іншого, більш зручного проходження кордону, що приводить до обміну прикордонними державами невеликими ділянками території (зокрема, держави можуть домовитися про проходження нового кордону на ділянках прикордонних річок у зв'язку зі змінами в їх гирлі). У таких випадках, якщо до прикордонних держав відійдуть неоднакові за площею та якістю території, змішані редемаркаційні комісії визначають територіальну компенсацію сторонам і складають протокол, який затверджується уповноваженими інстанціями держав. Сторони можуть домовитися здійснювати Р. к. регулярно через визначений проміжок часу, особливо на річних ділянках кордону, де найбільш часто відбувається втрата прикордонних знаків, зміни у гирлі річок, створення або розмив островів.

Реквізиція (латин. *requisitio* – вимога) – примусове оплатне вилучення різних видів майна для використання його ворожою державою у військових цілях. Р. може застосовуватися лише для потреб армії. Реквізоване майно має оплачуватися готівкою, а якщо це неможливо, вилучення слід підтверджувати розписками і сплачувати належну суму в найкоротший строк. Р. здійснюється лише з дозволу військового начальника, війська якого зайняли певну місцевість.

Репарації (латин. *reparatio* – відновлення) – форма матеріальної відповідальності держави за шкоду, заподіяну іншій державі внаслідок скоєного правопорушення. Виплата Р. здійснюється у вигляді реституції, грошової або іншої матеріальної компенсації. Інститут Р. уперше зафіксовано у Версальському мирному договорі 1919 р., який зобов'язав Німеччину відшкодувати збитки, заподіяні нею під час Першої світової війни 1914–1918 рр. У міжнародній практиці до 1919 р. застосовувався інститут контрибуції, яка була даниною переможцеві у війні. Військові Р. передбачають матеріальну відповідальність держави-агресора.

Репатріація (латин. *repatriatio* – повернення на батьківщину) – повернення в країну громадянства, постійного проживання або походження певних осіб (біженців, військовополонених, переміщених осіб тощо), які в силу різних обставин опинилися на території інших держав. Здійснюється

на підставі міжнародних договорів або відповідних законів заінтересованих держав. Р. може бути пов'язаною зі зміною або набуттям громадянства.

Репресалії (латин. *reprehendere* – стримувати, зупиняти) – правомірні примусові заходи політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави. Сучасне міжнародне право забороняє застосовувати силові Р. (збройні Р.), які кваліфікуються як агресія. Від індивідуальних Р. (обмеження або припинення торговельних відносин, затримання риболовного судна за незаконний вилов риби, накладення арешту або конфіскація майна тощо) слід відрізняти колективні санкції, що передбачені Статутом ООН на підставі рішення Ради Безпеки щодо держав, дії яких розглядаються як загроза миру або порушення миру (ст.ст. 41, 42 Статуту ООН) та реторсії.

Рес комуніс (латин. *res communis* – спільна річ) – у римському праві річ, яка знаходиться у спільній власності. Термін Р. к. уживається в різних концепціях належності й використання земних, морських, повітряних просторів, небесних тіл та космічного простору. Концепція Р. к. означає, що міжнародні простори (відкрите море та повітряний простір над ним, морське дно за межами континентального шельфу прибережних держав, небесні тіла та космічний простір) не можуть бути привласнені та знаходяться у спільному користуванні. Концепція Р. к. збагачена концепцією "загальної спадщини людства". Так, район морського дна за межами національної юрисдикції та його ресурси не можуть бути привласнені, розробка його багатств, які належать всьому людству, відбувається під контролем міжнародної інституції, яка отримала назву "Орган".

Рес нулліус (латин. *res nullius* – нічийна річ) – термін римського права, що означає "річ, яка не належить нікому". У класичному міжнародному праві цей термін застосовувався для позначення територій, що не знаходяться під суверенітетом будь-якої держави. За часів колоніального поділу норма Р. н. набула значення юридичного обґрунтування для захоплення нових територій колоніальними державами. У той час вважалося, що для оформлення захоплення території Р. н. (*terra nullius* – нічийної землі) потрібно здійснити її окупацію. Багато сучасних територіальних спорів походять від попередніх століть, коли набуття території Р. н. шляхом займання було поширеним явищем (наприклад, спір між Аргентиною та Великою Британією щодо суверенітету над Фолклендськими островами).

Рес юдіката (латин. *res judicata* – вирішена справа) – принцип, який походить від римського права та означає стан, за яким остаточне рішення повноважного суду, що набуло чинності, є обов'язковим для сторін спору і не може бути предметом перегляду. Це положення закріплено в Статуті Міжнародного Суду ООН: "Рішення Суду обов'язкове лише для сторін, які беруть участь у справі й лише по цій справі" (ст. 59); "Рішення остаточне і не підлягає оскарженню" (ст. 60). Р. ю. як загальна норма міжнародного права сприяє ефективності міжнародного правосуддя у вирішенні спорів між державами.

Реституція (латин. *restitutio* – відновлення, повернення) – вид матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії. Загальні правила Р. майна знайшли своє відображення у Версальсько-Вашингтонській системі мирних договорів з Німеччиною, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною (1919–1921 рр.). Особливого значення набула Р. культурних цінностей у зв'язку з безпрецедентним руйнуванням і грабуванням історично-архітектурних пам'яток, музеїв, архівів і бібліотек фашистською Німеччиною під час Другої світової війни на території тимчасово окупованих країн. Р. полягає в поверненні майна, неправомірно вилученого і вивезеного державою з території супротивника. У разі неможливості повернути ті самі речі може бути застосовано режим субституції (повернення подібних речей або речей такої самої вартості). Порядок Р. визначається мирним договором або іншим міжнародним актом.

Реторсії (латин. *retorsio* – зворотна дія) – правомірні примусові заходи держави, які застосовуються нею у відповідь на недружній акт з боку іншої держави, що спричинив моральну або матеріальну шкоду (недружній акт не розглядається як міжнародне правопорушення). Метою Р. є поновлення принципу взаємності у відносинах з державою, що здійснила недружній акт. До Р. належать наступні заходи: розірвання дипломатичних відносин, видворення дипломатичних агентів, припинення дипломатичних переговорів, відмова ратифікувати підписані угоди тощо. Р. не передбачають застосування збройної сили.

Ріки міжнародні – внутрішні водні шляхи міжнародного значення, які перетинають територію декількох держав або є кордоном між ними і мають судноплавне сполучення з морем. До таких Р. м. належать Дунай, Рейн, Одер, Дніпро, Амазонка, Замбезі, Конго, Нігер, Ніл, Інд, Ганг, Меконг та ін. Окремі частини Р. м. входять до складу державної території відповідної прибережної держави і знаходяться під її суверенітетом.

Правовий режим Р. м. встановлюється на підставі угод між прибережними державами або норм міжнародного звичаєвого права. З метою сприяння ефективному втіленню положень таких угод і розв'язання багатьох питань, що виникають у зв'язку з навігацією по Р. м., підтриманням безпеки судноплавства та екологічної чистоти тощо прибережні держави створюють спеціальні органи – річкові комісії, які формуються з їх представників. Угоди, що регламентують порядок використання Р. м., стосуються конкретних рік і не мають універсального значення. Будь-якого кодифікаційного акта щодо визначення міжнародно-правового режиму Р. м. ще не прийнято. Тому сьогодні умови і правила проходу іноземних суден по Р. м. визначаються у кожному конкретному випадку угодами прибережних держав. Міждержавні угоди, як правило, закріплюють принцип свободи торговельного судноплавства на Р. м., що склався у міжнародному праві ще із часів Віденського конгресу 1814–1815 рр. Так, цей принцип підтверджено у Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948 р. Згідно зі ст. 1 навігацію на Дунаї оголошено "вільною і відкритою для громадян, торгових суден і товарів усіх держав на основі рівності стосовно портових і навігаційних зборів та умов торгового судноплавства".

С

Сатисфакція (латин. *satisfactio* – задоволення претензій, вибачення) – форма міжнародно-правової відповідальності держав, що полягає в задоволенні державою-правопорушницею правомірних нематеріальних вимог потерпілої держави. Види С. залежать від характеру і розміру заподіяної шкоди та конкретної політичної ситуації. До основних видів С. належать такі: визнання протиправної дії, висловлювання жалю з приводу цієї дії, формальне вибачення, виявлення особливого вшанування держави, якій завдано шкоду, тощо. С. здійснюється органами держави-правопорушниці. Міжнародна практика свідчить, що характерними рисами С. є її суворо офіційний характер, урочистість та гласність.

Свобода відкритого моря – основоположний принцип міжнародного морського права, який віддзеркалює потребу держав і народів у вільному використанні просторів морів і океанів як засобу міжнародних економічних, політичних і культурних зв'язків, а також експлуатації морських природних ресурсів. Принцип С. в. м. становить основу правового

режиму відкритого моря. У результаті кодифікації міжнародного морського права в Женевській конвенції про відкрите море 1958 р. були вперше закріплені основні елементи принципу С. в. м. (вони поширюються на прибережні, так і неприбережні держави), а саме: свобода судноплавства; свобода рибальства; свобода прокладати підводні кабелі та трубопроводи; свобода польотів над відкритим морем (ст. 2). Конвенція передбачає, що всі держави мають "здійснювати ці свободи, так само й інші свободи згідно із загальними принципами міжнародного права, розумно враховуючи зацікавленість інших держав стосовно використання свободи відкритого моря". Пізніше поряд із цими свободами до ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982 р. включені наступні: свобода споруджувати штучні острови та інші установки, що допускаються згідно з міжнародним правом; свобода наукових досліджень. Під час здійснення цих свобод державам слід враховувати положення ст. 88 Конвенції ООН з морського права 1982 р., що "відкрите море резервується для мирних цілей". Частина VII "Відкрите море" Конвенції 1982 р. містить також елементи, які поглиблюють юридичний зміст принципу С. в. м. та виступають гарантом С. в. м. Це стосується боротьби з работоргівлею (ст. 99), піратством (ст.ст. 100–107), незаконною торгівлею наркотиками або психотропними речовинами (ст. 108), несанкціонованим мовленням з відкритого моря (ст. 109).

Сецесія (латин. *secessio* – відокремлення) – відокремлення частини території від певної держави згідно з результатами референдуму або акта центральних органів держави. Причиною С. у більшості випадків є загострення етнонаціонального питання. С. може відбуватися за згодою між центральною владою та суб'єктом, який прагне вийти зі складу цієї держави. Цей шлях відповідає вимогам міжнародного права та національного законодавства. Проте найбільші складнощі створює так званий самовільний вихід з держави, який може супроводжуватися застосуванням збройної сили. Сьогодні подібні спроби С. засуджуються міжнародним співтовариством.

Статус-кво (латин. *status quo*) – положення на міжнародній арені або у взаємовідносинах держав, що існує в даний момент або існувало у певний час у минулому. Підтримувати С.-к. або відновити С.-к. означає зберігати існуюче положення або повернутися до того, що існувало раніше. У дипломатичній практиці С.-к. вживається у значенні "фактичне володіння у певний момент". Термін *status quo ante bellum* вказує на те, що потрібно повернутися до становища, яке існувало до війни.

Т

Та́була ра́са (латин. *tabula rasa* – чиста дошка) – концепція, за якою новостворена держава не обтяжена зобов'язаннями свого попередника перед іншими державами. Такий підхід зафіксовано у Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р. Йдеться про нові держави, що виникли в результаті набуття незалежності. Водночас ця конвенція дає можливість новим незалежним державам брати участь у багатосторонніх договорах, значна кількість яких є джерелом норм загального міжнародного права. Концепція Т. р. не поширюється на договори про кордони та особливі територіальні режими, а також загальноновизнані принципи та норми міжнародного права.

Тальвег – умовна лінія, що з'єднує на карті найглибші частини дна на судноплавних річках або найбільші поглиблення дна долини, балки тощо. По Т. звичайно проводиться лінія державного кордону. Встановлення лінії кордону по Т. між сусідніми державами на судноплавних річках забезпечує рівні умови судноплавства для їхніх суден.

Територіальне море – це прилеглий морський пояс шириною до 12 морських миль, що розташований вздовж узбережжя або зовнішньої межі внутрішніх морських вод прибережної держави та вимірюється від прийнятих вихідних ліній (у держави-архіпелагу Т. м. розташовується за межами її архіпелажних вод). Т. м. входить до складу території прибережної держави і знаходиться під її суверенітетом (суверенітет також поширюється як на повітряний простір над Т. м., так і на його дно та надра) з дотриманням положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. та інших норм міжнародного права. Основна мета встановлення зазначеної категорії морських вод полягає у необхідності забезпечення безпеки прибережної держави, її політичних, економічних та інших інтересів. Міжнародно-правовий режим Т. м. визначається нормами звичаєвого та договірної міжнародного права. Суттєвою особливістю режиму Т. м., що визначає його відмінність від режиму інших частин державної території (зокрема внутрішніх морських вод), є право мирного проходження суден. Згідно з Конвенцією 1982 р. судна всіх держав (торговельні, військові), як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря, користуються правом мирного проходження через Т. м. (ст.ст. 17–32 Конвенції 1982 р.). Будь-яке судно, що проходить через Т. м. держави, повинно виконувати умови, які встановлюються в Конвенції 1982 р. Проходження судна має бути безперервним і швидким. Проте судно, що проходить

через Т. м. іншої держави, має право на зупинку і стоянку на якорі, якщо це пов'язано зі звичайним плаванням або з обставинами непереборної сили, лиха, або з метою надання допомоги суднам, літальним апаратам, які знаходяться у небезпеці (п. 2 ст.18). Проходження вважається мирним, якщо тільки ним не порушується мир, добрий порядок або безпека прибережної держави. Конвенція 1982 р. містить види діяльності, які вказують на те, що проходження іноземного судна не є мирним (загроза силою або застосування сили, військові маневри, акти "навмисного і серйозного забруднення", рибальська або дослідницька діяльність тощо — п. 2 ст. 19). У Т. м. підводні човни та інші підводні транспортні засоби повинні йти на поверхні та підіймати свій прапор. Іноземні судна зобов'язані додержуватися законів та правил, що приймаються прибережною державою відносно питань, зазначених у ст. 21 Конвенції 1982 р., а також всіх загальноприйнятих міжнародних правил щодо запобігання зіткненню в морі. Прибережна держава не повинна перешкоджати мирному проходженню іноземних суден через Т. м. Їй, зокрема, забороняється: застосовувати дискримінаційні заходи в залежності від національності суден, пункту відправлення або призначення вантажів; оподатковувати судна зборами лише за їх прохід; встановлювати вимоги щодо конструкції, комплектування екіпажу або обладнання іноземних суден, якщо тільки вони не вводять в дію загальноприйняті міжнародні норми і стандарти. Прибережна держава має належним чином оголошувати про будь-яку відому їй небезпеку для судноплавства в її Т. м. Конвенція 1982 р. встановлює права захисту прибережної держави (ст. 25). Вона може тимчасово припиняти в певних районах свого Т. м. здійснення права мирного проходження іноземних суден, якщо таке припинення істотно важливе для охорони її безпеки, включаючи проведення навчань з використанням зброї. Таке припинення вступає в силу тільки після належного опублікування в документах про нього. На всі іноземні судна (крім військових кораблів та інших державних суден, які експлуатуються в некомерційних цілях), що проходять через Т. м., поширюється кримінальна та цивільна юрисдикція прибережної держави, яка не є безумовною. Сфера застосування юрисдикційних повноважень обмежена правилами ст. 27 (кримінальна юрисдикція на борту судна) та ст. 28 (цивільна юрисдикція щодо іноземних суден) Конвенції 1982 р. В основу ст. 5 Закону "Про державний кордон України" від 4.11.91 р. щодо визначення Т. м. України покладені відповідні правила Конвенції 1982 р. Ст. 13 вказаного Закону регулює порядок мирного проходу через Т. м. України іноземних невійськових

суден та військових кораблів. Під час плавання та перебування в Т. м. України всі судна зобов'язані дотримуватися правил радіозв'язку, навігаційних, портових, митних, санітарних та інших правил.

Тлумачення міжнародного договору – встановлення істинного значення тексту міжнародного договору і намірів сторін, закріплених у цьому тексті, з метою найбільш повної і точної реалізації умов договору. Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. договір має тлумачитися добросовісно шляхом надання термінам їх звичайного значення, переважного значення контексту для тлумачення договору, а також з урахуванням об'єкта та цілей договору. Головною метою Т. м. д. є з'ясування змісту узгодженої волі сторін, як вона виражена в тексті договору. Для встановлення намірів сторін можна звертатися до аналізу підготовчих матеріалів (*travaux preparatoires*) та обставин його укладання. До контексту договору відносять власне текст міжнародного договору, включаючи його преамбулу, і додатки до нього. Крім того, як елементи контексту договору розглядаються будь-яка угода, пов'язана з договором і укладена між учасниками у зв'язку з укладенням самого договору; будь-який документ, складений одним або кількома учасниками договору у зв'язку з укладенням договору і прийнятий усіма іншими учасниками.

У

Ультиматум (латин. *ultimus* – останній) – категорична вимога уряду однієї держави, яка пред'явлена уряду іншої держави. Дана вимога не допускає будь-яких подальших спорів і заперечень. Передбачається, що у разі невиконання цієї вимоги до чітко визначеного строку, уряд, який висунав У., застосує певні заходи.

Ф

Факультативний протокол – різновид міжнародного договору, який існує факультативно або як додаток до основного договору (не є його невід'ємною частиною). У Ф. п. фіксується домовленість стосовно питань або процедур, за якими не вдалося досягти загальної згоди всіх учасників основного договору. Найчастіше у вигляді Ф. п. оформлюється домовленість про звернення до відповідних процедур врегулю-

вання спорів, що виникають у зв'язку з тлумаченням та застосуванням основного договору. Участь сторін основного договору у такій додатковій угоді є факультативною (необов'язковою).

Філіація (латин. *filiatio* – родова спадкоємність) – набуття громадянства за народженням. Відбувається на основі принципів права крові або права ґрунту. Порядок Ф. встановлюється національним законодавством. Ф. також передбачена у відповідних міжнародних договорах, зокрема в Європейській конвенції про громадянство 1997 р.

Ц

Цесія (латин. *cessio* – передача, уступка) – передача території однієї держави іншій за домовленістю між ними. Ц. передбачає відповідну рівноцінну компенсацію, яка може реалізовуватися у різних формах. За вимогами сучасного міжнародного права така передача державної території не може порушувати право народів на самовизначення і має відповідати вимогам конституції певної держави.

Ш

Штучні острови, установки і споруди – гідротехнічні споруди, призначені, як правило, для розвідки і розробки природних ресурсів, проведення морських наукових досліджень у просторах Світового океану, а також для інших економічних цілей. Штучний острів – це гідротехнічна споруда для здійснення бурильних робіт, наукових досліджень, розміщення міст-супутників, промислових підприємств, а також навігаційного обладнання. Штучні установки і споруди використовуються в цілях підводного буріння для пошуку, розвідки та видобування корисних копалин, дослідження властивостей гірських порід, спорудження підводних фундаментів, виробництва енергії шляхом використання води, течій і вітру тощо. Ш. о. у. с. можуть створювати фізичні та юридичні особи, держави і міжнародні організації у відкритому морі, виключній економічній зоні, територіальному морі, внутрішніх водах та в районі континентального шельфу певної прибережної держави, з урахуванням вимог національного законодавства та міжнародного права. Розташування Ш. о. у. с. у вказаних морських просторах визначає їхній статус і правовий режим.

Ш. о. у. с. не мають статусу островів, тому вони не можуть мати свого територіального моря і їх наявність не впливає на визначення кордонів територіального моря, виключної економічної зони або континентального шельфу прибережної держави.

Ю

Юс ко́генс (латин. *jus cogens* – примусове право) – поняття, яке характеризує імперативні норми міжнародного права, від яких держави не можуть відступати навіть за взаємною згодою. Норма Ю. к. може бути замінена лише новою нормою загального міжнародного права. Домовленості держав, що суперечать нормам Ю. к., є юридично недійсними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України *Ю.С. Шемшученка*. – К.: Юрид. думка, 2007. – 992 с.
 2. Иллюстрированный энциклопедический словарь *Ф. Брокгауза* и *И. Ефрона*. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
 3. *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть: Учебник. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 371 с.
 4. *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. – Х.: Консум, 2000. – 592 с.
 5. Международное право: Учебник. – Изд. 2-е, доп. и перераб. / Отв. ред. *Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов*. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 624 с.
 6. *Мережко О.О.* Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: Монографія. – К.: Таксон, 2002. – 344 с.
 7. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. *В.Г. Буткевича*. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
 8. Словарь иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – 624 с.
 9. Словарь международного права. – М.: Междунар. отношения, 1982. – 248 с.
 10. *Фельтхэм Р.Дж.* Настольная книга дипломата. – 2-е изд. – Минск: Новое знание, 2001. – 304 с.
 11. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Відп. ред. *Ю.С. Шемшученко*. – К.: Українська енциклопедія, 1998–2004.
-

Навчальне видання

ДМИТРИЧЕНКО Ігор Володимирович

**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**

(українською мовою)

Редактор *Ю.О. Вірьовка*

Комп'ютерна правка та верстка *В.Г. Мазанко*

Коректор *М.О. Паненко*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

Підписано до друку 02.11.09. Папір офсетний. Формат 60×84/16.
Друк офсетний. Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 2,6. Обл.-вид. арк. 2,8.
Тираж 100 прим. Вид. № 19. Зам. № 295. Ціна договірна.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК